

سیر تحولات فرمی در طراحی معماری بناهای فرهنگی در معماری معاصر ایران

(سه دهه ی پس از انقلاب اسلامی)*

دکتر ایرج اعتصام**، دکتر رضا فرمهینی فراهانی***، دکتر سید رحمان اقبالی****

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۰۷/۱۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۱/۱۰/۳۰

چکیده

تحولات در معماری معاصر ایران بر اساس روندی از پیش طراحی شده، رخ نداده است. انقلاب اسلامی نقطه ی عطف مهمی در این تحولات محسوب می شود که تحت تأثیر آن فرم معماری نیز دچار تحول شده است. از این رو در این بحث سعی شده است با بررسی شرایط هر دهه و تحلیل آثار متعلق به آن دوره، تحولات و گرایش های فرمی در طراحی معماری با کاربری فرهنگی مورد واکاوی قرار گیرد و با مقایسه نتایج، سیر تحولات شکلی معماری معاصر ایران طی سی سال پس از انقلاب ارائه گردد. با بررسی انجام شده می توان، سه گرایش عمده را در روند تحولات فرمی در طراحی معماری معاصر طی سه دهه ی پس از انقلاب اسلامی مشاهده نمود. آثار دهه ی اول با رویکرد پیروی از الگوهای شکلی سنتی، آثار دهه ی دوم با گرایش به معماری معناگرا و مفهومی و آثار دهه ی سوم با گرایش به جهانی شدن طراحی و ساخته شده اند.

واژه های کلیدی

معماری معاصر ایران، انقلاب اسلامی، طراحی فرم معماری، معماری سنتی، جهانی شدن

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری رضا فرمهینی فراهانی با عنوان "نقش مبانی نظری در شکل گیری معماری معاصر ایران- مطالعه موردی ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۷" به راهنمایی دکتر ایرج اعتصام و مشاوره دکتر سید رحمان اقبالی است که در تاریخ ۱۳۹۰/۱۲/۱ در دانشکده هنر و معماری واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی ارائه شده است.

** استاد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران. E-mail: Iraketessam@earthlink.com

*** دانش آموخته دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران. (مسئول مکاتبات)

Email: rr_farahani@yahoo.com

**** استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه بین المللی امام خمینی(ره) قزوین.

گونه معماری تأثیر گذار بوده اند.

طراحی فرم های معماری در دهه ی اول: ۱۳۵۷ تا ۱۳۶۷

پس از پیروزی انقلاب اسلامی مردم ایران در سال ۱۳۵۷، جامعه انقلابی ایران که به دنبال استقرار پایه های حکومتی نوین بود، می بایستی بخش قابل توجهی از انرژی خود را صرف تبعات سیاسی این تغییر حاکمیت می کرد. اما تجاوز آشکار نیروهای نظامی کشور عراق در ۳۱/۰۶/۱۳۵۹ به ایران (محمد پور میلانی، ۱۳۶۰، ۲۶۶)، کشور را درگیر جنگ ناخواسته ای کرد که تبعات آن حداقل تا یک دهه پس از پایانش به سال ۱۳۶۷ تمامی تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی را تحت تأثیر قرار داد (تاجداری، ۱۵۲، ۱۳۷۰). اشغال بخش هایی از جنوب و غرب کشور و حمله به تأسیسات زیربنایی نظیر فرودگاه ها، نیروگاه های برق، بیمارستان ها، خطوط انتقال نفت و سکوهای نفتی و نظایر آن در کنار بمباران مناطق شهری و روستاهای مرزی و نا امن کردن مبادی ورود و خروج کالا به کشور شرایطی را ایجاد کرد که حفظ یک وجب از خاک کشور اولویت اول و آخر دولت و ملت بود (جعفریان، ۱۳۷۱، ۱۷۴). در چنین شرایطی صحبت در مورد تداوم سنت های معماری و دستیابی به هویت متناسب با غنای میراث کهن این سرزمین و مباحثی از این نوع محلی از اعراب نداشت. تبعات اقتصادی پس از انقلاب و آغاز جنگ و هزینه ی اداره جبهه ها، مانع بزرگی در برابر طرح های عمرانی بخش دولتی محسوب می شد و آنچه بیشتر مشاهده می شد، تخریب پی در پی بناها و شهرها در اثر جنگ بود. چنین فضای روحی متلاطمی، زمینه ی مناسبی برای رشد معماری، شهرسازی و هنر نبود و چنین پنداشته می شد که در دورانی که جوانان وطن در خون خود غلتیده اند، صحبت از جنبش های پس از مدرنیزم و گرایش هایی نظیر مدرن متأخر، مدرن تاریخ گرا، مدرن خاکستری، مدرن سفید، و اسازی (جنکز، ۱۳۷۶)، با بی تفاوتی نسبت به سرنوشت کشور معادل بود. وقوع انقلاب فرهنگی در سال های ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۳ و تعطیلی دانشگاه ها و تغییر محتوی دروس دانشگاهی (ندیمی، ۱۳۷۵) در کنار مهاجرت تعداد قابل توجهی از اساتید معماری که سوابق حرفه ای درخشان و مشخصی داشتند، بنیه ی علمی و عملی فضای آموزشی را در دهه ی اول پس از انقلاب آشکار می سازد.

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و با اولویت هایی که جنگ تحمیلی پیشروی آن گذاشت مطرح کردن معماری که متوقیلی نهادهای حرفه ای و آموزشی اش صحنه را ترک کرده بودند، برای وارثان جوان و کم تجربه ی این نهادها بسیار دشوار بود و طبیعی بود که آن ها نتوانند کشتی معماری را از طوفان شرایط انقلابی به سلامت بگذرانند. معماری در آن سال ها در عمل و نظر حرف مهمی نتوانست بزند (هاشمی، الف، ۱۳۸۰، ۱). نقش و

طی دهه ی اخیر معماری معاصر ایران تحت تأثیر عوامل گوناگونی چون: انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی، برگزاری مسابقات و جوایز معماری، توسعه ی آموزش معماری، آگاهی عمومی جامعه و متخصصین از تجارب جهانی، دچار تحولات عمده ای شده است. در میان این عوامل انقلاب اسلامی با توجه به ابعاد گسترده ی آن نقطه ی عطف مهمی در تاریخ معماری معاصر ایران محسوب می شود. زیرا بسیاری از تحولات پس از انقلاب به ویژه جنگ تحمیلی، از نتایج تغییر حاکمیت سیاسی در ایران و تشکیل حکومتی غیر وابسته به غرب و شرق به شمار می آید. انقلاب به همراه تحولات بعد از آن مجموعه شرایطی را برای ایران فراهم ساخت که کلیه اقدامات برنامه ریزی شده کشور دچار تغییرات وسیعی شدند. معماری نیز به عنوان بازتابی از مجموعه شرایط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، تاریخی و اقتصادی جامعه در مسیر این تحول قرار گرفت (تقوایی، ۱۳۸۹). شناخت این تحولات، علاوه بر مستند سازی معماری معاصر ایران می تواند در فضاهای آموزشی و در جامعه ی حرفه ای باعث ایجاد نوعی نگاه نظام مند و جامع به معماری گردد و معماری را از طراحی صرف برای یک کارفرما، به بخشی از تاریخ معماری معاصر و دارای هویتی جمعی برای مردم یک سرزمین تبدیل کند (مهجوی نژاد، ۱۳۸۹).

بررسی تحولات معماری در سی سال پس از انقلاب اسلامی ایران و مقایسه ی آنها در بازه های زمانی ده ساله از آن روی ضروری به نظر می رسد که هر یک از دهه های پس از انقلاب دارای شرایطی بودند که آفرینش فرم معماری برگرفته از آنها است. در دهه ی اول، پیروزی انقلاب، آغاز جنگ تحمیلی، انقلاب فرهنگی و رشد پیش بینی نشده جمعیت، رخ داد. تأثیر رشد جمعیت با نرخ معادل ۲/۶ درصد در این دهه باعث افزایش نیاز به فضاهای کالبدی نظیر فضاهای آموزشی، بهداشتی، تفریحی نظایر آن شد و در دهه های بعدی نیز متولدین این دهه متقاضی مسکن و فضاهای اداری بودند. در دهه ی دوم بازسازی سریع ویرانه های جنگ، توسعه ی فضاهای آموزشی، گرد هم آوردن اندیشمندان و اساتید معماری و توسعه ی حوزه نشر و رسانه های معماری مورد توجه قرار گرفت. همچنین، احیای سنت برگزاری مسابقات معماری در این دهه، نقشی بسزا در تحولات آینده ی معماری معاصر پس از انقلاب داشت. در دهه ی سوم رشد کمی و کیفی فضاهای آموزشی معماری، توسعه ی استفاده از رسانه هایی نظیر اینترنت و افزایش سرعت تبادل اطلاعات، طراحی پروژه هایی با مقیاس فرا ملی و حضور مشاوران خارجی در کنار مشاوران ایرانی، برگزاری جوایز بزرگ معماری برای ساختمان های اجرا شده، در روند تحولات معماری و آفرینش فرم و

شامل توسعه ی فضاهای اداری می شود.
- پروژه های بخش خصوصی که در بیشتر موارد با کاربری مسکونی ساخته شده اند.

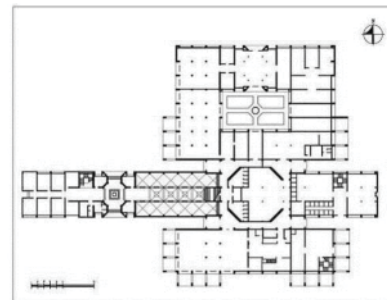
نمونه موردی: سافتمان سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و صنایع دستی کشور

در این بخش ساختمان سازمان میراث فرهنگی و گردشگری به عنوان یکی از آثار این دهه مورد پژوهش قرار گرفته است. ساختمان های فعلی که در تقاطع خیابان آزادی و زنجان قرار گرفته اند، در اصل به عنوان یک مجموعه فرهنگی - هنری برای نمایش انواع هنرهای تجسمی سنتی، به عنوان یک گالری پویا که صرفاً محل نمایش نیست، بلکه کارگاهی فعال و تولید کننده آثار است، به سال ۱۳۵۲ خورشیدی توسط حسین امانت طراحی شد. عملیات اجرایی بنا در سال ۱۳۵۳ خورشیدی آغاز و به دلیل پیروزی انقلاب تکمیل و بهره برداری از ساختمان که در مرحله سفت کاری بود متوقف شد. پس از انقلاب، با حفظ ساختار اصلی بنا و تغییرات در پلان ها و افزودن بخش های جدید توسط گروهی به سرپرستی مهدی حجت، عملیات اجرایی بار دیگر آغاز و در سال ۱۳۶۶ خورشیدی مجموعه به بهره برداری رسید.

ساختار پلان مجموعه در تداوم و تشابه با معماری سنتی دارای حیاط های مرکزی است (شکل ۱ و ۲). پلان ساختمان ها عمدتاً دارای ساختار خطی یا مرکزی می باشند. استفاده از آجر به عنوان مصالح اصلی، به کار بردن نقوش هندسی در تزئینات جداره ها به ویژه در ورودی ها، طراحی نورگیرهای سقفی (شکل ۳ و ۴)، یادآور ساختار فضایی بازارهای سنتی

جایگاه معمار و معماری در این دهه نامعلوم بود و معماران نیز در این دهه دچار نوعی رخوت و رکود بودند. بعد از انقلاب نیروهای معماری، هم دچار تفرق و هم دچار کم کاری شدند. جامعه تقاضای مشخصی از معماران نداشت. معماران هم پیشنهاد مشخصی برای جامعه نداشتند. با ادامه این وضع کم کم داشت این احساس پیدا می شد که گویا معماری دیگر نمی تواند نقش فرهنگی داشته باشد. نقش فرهنگی به این معنا که به عنوان یک عامل بلوغ و رشد جامعه عمل کند و معماران کارمعماری را به یک کارکرد اجتماعی اعتلا دهنده تبدیل کنند (هاشمی، ب، ۱۳۸۰، ۲).
آثار معماری این دوران که تحت تأثیر کاهش بودجه های عمرانی دولت به دلیل هزینه های اقتصادی جنگ بوده است را می توان به سه دسته تقسیم نمود.

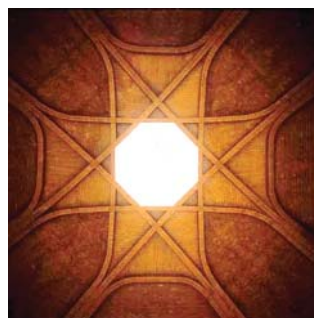
- پروژه های ناتمام پیش از انقلاب اسلامی که در این دهه تکمیل شدند.
شهر شوشتر نو و ساختمان سازمان میراث فرهنگی از این نمونه هستند.
- پروژه های دولتی که عمدتاً ابعاد آن ها در حد متوسط بوده و بیشتر

شکل ۱. پلان طبقه همکف بخشی از ساختمان میراث فرهنگی (مأخذ: اعتصام و همکاران، ۱۳۸۹)

شکل ۲. نمای شمالی و برش طولی ساختمان میراث فرهنگی (مأخذ: همان)

شکل ۴. فضای یک کارگاه در ساختمان میراث فرهنگی (مأخذ: همان)

شکل ۳. سقف یکی از نورگیرها در ساختمان میراث فرهنگی (مأخذ: همان)

جدول ۱. برخی از آثار دهه ی اول پس از پیروزی انقلاب اسلامی

ردیف	نام اثر	نام طراح	سال بهره برداری	کاربری	تحت تاثیر سبک	گرایش فرمی	تصویر	منبع تصویر
۱	شهر شوشتر نو	کامران دیبا	۱۳۵۹	مسکونی	پست مدرنیسم تاریخ گرا	سنتی		بسکی، ۱۳۷۹
۲	مسجد الغدیر	جهانگیر مظلوم یزدی	۱۳۶۱	مذهبی	پست مدرنیسم تاریخ گرا	سنتی		-
۳	صلی بزرگ امام خمینی(ره)	پرویز مؤید عهد	از ۱۳۶۹ در حال اجرا	مذهبی	پست مدرنیسم تاریخ گرا	بسیار سنتی		-

دیدگاه معماری و شهرسازی نیست و به مانند آنچه پس از جنگ جهانی دوم اتفاق افتاد، سریع تر ساختن، ارزان تر ساختن، و بیشتر ساختن جای خود را به در نظر گرفتن شرایط اجتماعی و بومی، شرایط اقلیمی و گونه شناسی مسکن منطقه در پیش از جنگ، داد (اعتصام، ۱۳۸۶). تعداد مراکز آموزش عالی معماری کشور در این دهه از سه دانشکده به بیش از پنجاه دانشکده رسید (ندیمی، ۱۳۷۵). علاوه بر آن تعداد زیادی از اساتید برجسته ی ایرانی که در آستانه ی انقلاب در خارج از ایران به سر می بردند به کشور بازگشتند. از مهم ترین اقدامات ایشان می توان به تأسیس دوره ی دکتری معماری به همت ایرج اعتصام و منوچهر مزینی به سال ۱۳۷۱ خورشیدی در دانشکده ی هنرهای زیبای دانشگاه تهران اشاره کرد (اعتصام، ۱۳۸۸).

روی دیگر تحولات این دهه در حیطه ی کلان شهرهاست. مدیریت شهری در کلان شهری مانند تهران اقدامات عمرانی وسیعی در زمینه ی احداث بزرگراه ها، بوستان ها و مراکز فرهنگی را آغاز کرد و به موازات آن پدیده ای به نام فروش تراکم و مجوز احداث بنا، مازاد آنچه قوانین موجود وضع کرده بود، کل ساختار شهری تهران را دگرگون کرد. حجم عظیم فعالیت های ساختمانی در بیشتر محله های تهران، نشان دهنده ی سود و منفعت اقتصادی ساخت و ساز بود و به تبع آن پدیده هایی مانند مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک به تهران، خانه های مجردی، حاشیه نشینی، تغییر کاربری اراضی شهری و نظایر آن شکل گرفت. از جمله مهم ترین پروژه های ایجاد شده در این دوران که به نظر بیشتر صاحب نظران یا هنوز تکمیل نشده است یا موفقیت آمیز

ایران است. معماری سنتی ایران مهم ترین منبع الهام در آفرینش این اثر بوده و حداکثر تلاش برای بازآفرینی فضای معماری کهن ایرانی در آن مشاهده می شود (اعتصام و همکاران، ۱۳۸۹).

در جدول ۱ چند اثر دیگر از این دوره به اختصار معرفی شده است. در مورد برآیند تحولات این دهه به لحاظ معماری، می توان به تغییرات وسیع در جامعه ی حرفه ای و آموزشی به واسطه ی پیروزی انقلاب، شوک ناشی از جنگ تحمیلی و از اولویت خارج شدن معماری نسبت به مسائل حیاتی امنیت ملی اشاره کرد. در چنین شرایطی طرح های معماری از نظر فرمی گرایش آشکاری به سمت فرم های سنتی داشت که بیشتر از جنبش های پس از مدرن به ویژه گرایش هایی که به احیای فرم های تاریخی و الهام عین به عین از معماری سنتی تمایل داشته اند تاثیر پذیرفته است.

طراحی فرم های معماری در دهه ی دوم: ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۷

با پایان جنگ تحمیلی، تثبیت ساختارهای سیاسی، نظامی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی جامعه دارای اولویت شد. در این میان بازسازی مناطق جنگی، توسعه ی زیرساخت های اقتصادی که بدون شک نیازمند فضاهای کالبدی است مورد توجه مدیریت کلان کشور قرار گرفت. به گونه ای که دولت های پنجم و ششم جمهوری اسلامی ایران به دولت سازندگی مشهور شدند.

بازسازی مناطق تخریب شده از جنگ به دلیل سرعت بالا و عدم توجه به تجارب جهانی این نوع فعالیت ها، عمدتاً دارای نتایج درخشانی از

جدول ۲. برخی از آثار دهه ی دوم پس از پیروزی انقلاب اسلامی

ردیف	نام اثر	نام طراح	سال بهره برداری	کاربری	تحت تاثیر سبک	گرایش فرمی	تصویر	منبع تصویر
۱	ساختمان اداری پل اکریل اصفهان	امیر هوشنگ یزدان	۱۳۷۲	اداری	پست مدرنیسم تاریخ گرا	سنتی- مدرن		علیزاده، ۱۳۷۸
۲	مجموعه فرهنگی دزفول	فرهاد احمدی	۱۳۷۲	فرهنگی	پست مدرنیسم تاریخ گرا	بسیار سنتی		-
۳	مسابقه موزه و مرکز اسناد ریاست جمهوری	سید هادی میرمیران	۱۳۷۳	فرهنگی	پست مدرنیسم تاریخ گرا	سنتی-مدرن		موسسه معماری میرمیران، ۱۳۹۱
۴	توسعه اداره کل مسکن و شهرسازی استان اصفهان	سیدهادی میرمیران	۱۳۷۴	اداری	پست مدرنیسم تاریخ گرا	سنتی-مدرن		اعتصام و همکاران، ۱۳۸۹
۵	اقامتگاه سران کشورهای اسلامی	حسین شیخ زین الدین و مجیدزنده	۱۳۷۶	خدماتی اقامتی	پست مدرنیسم تاریخ گرا	سنتی-مدرن		اعتصام و همکاران، ۱۳۸۹

نیوده، پروژه بازسازی خیابان شهید نواب صفوی است که طی آن بافت های فرسوده حاشیه ی خیابان تخریب، بزرگراهی در آن احداث و در حاشیه ی بزرگراه آپارتمان های مسکونی در ساختمان هایی بلند اجرا شد. غیر از مسأله ایجاد شریان ارتباطی شمال و جنوب تهران که به لحاظ ترافیکی مفید است، مابقی مسائل این پروژه جای تأمل فراوان دارد (سالاری، ۱۳۸۹، ۴۲). در جدول ۲ برخی از آثار این دهه ارائه شده است.

برگزاری مسابقات معماری در دهه ی دوم

مهم ترین اتفاق این دهه که از آن به عنوان قلب تپنده و محرک معماری پس از انقلاب یاد می شود، برگزاری مسابقات معماری است. بسیاری از صاحب نظران بر این باورند که مسابقه طراحی فرهنگستان های جمهوری اسلامی، نقطه عطف درخشانی در معماری معاصر ایران پس از انقلاب اسلامی است. حادثه ای که به نحو شگفت آوری نیروهای معماری را متمرکز و فعال کرد و به جامعه شناساند - به رغم خسارت هایی که داشت

و اعتراضاتی که به نحوه برگزاری و اداره و عدم پایداری به نتایج آنها می شد - مسابقات معماری بود. جایزه آبادی برای طرح هایی که پس از انقلاب اجرا شده بود به سال ۱۳۷۰ و دوره های بعدی آن در سال های بعد برگزار شد. سنت برگزاری مسابقه به سرعت رواج یافت و طرح های کوچک و بزرگ، یکی پس از دیگری از سوی نهادهای مختلف و در شهرهای مختلف به مسابقه گذاشته شد. اما مهم ترین و اثرگذارترین مسابقه، مسابقه طراحی مجموعه فرهنگستان های جمهوری اسلامی ایران به سال ۱۳۷۳ بود، که با شرکت کنندگان زیاد، جوایز بزرگ، و ترکیب با دقت انتخاب شده داوران و همچنین البته با عدم توجه به نتایج داوری در اجرای طرح پنجم به جای طرح اول. این مسابقه بعد از انقلاب بزرگ ترین تأثیر را در اعتبار بخشیدن به معماری و بلند کردن نام معماران داشته است. درباره طرح های هیچ مسابقه ای به اندازه ی طرح های این مسابقه بحث نشد (هاشمی، ب ۱۳۸۰، ۲-۳). در جدول ۳ برخی از مسابقه های مطرح برگزار شده در این دهه و نتایج آن معرفی شده است.

مهم ترین اتفاق این دهه که از آن به عنوان قلب تپنده و محرک معماری پس از انقلاب یاد می شود، برگزاری مسابقات معماری است. بسیاری از صاحب نظران بر این باورند که مسابقه طراحی فرهنگستان های جمهوری اسلامی، نقطه عطف درخشانی در معماری معاصر ایران پس از انقلاب اسلامی است. حادثه ای که به نحو شگفت آوری نیروهای معماری را متمرکز و فعال کرد و به جامعه شناساند - به رغم خسارت هایی که داشت

برگزاری مسابقات معماری در دهه ی دوم

مهم ترین اتفاق این دهه که از آن به عنوان قلب تپنده و محرک معماری پس از انقلاب یاد می شود، برگزاری مسابقات معماری است. بسیاری از صاحب نظران بر این باورند که مسابقه طراحی فرهنگستان های جمهوری اسلامی، نقطه عطف درخشانی در معماری معاصر ایران پس از انقلاب اسلامی است. حادثه ای که به نحو شگفت آوری نیروهای معماری را متمرکز و فعال کرد و به جامعه شناساند - به رغم خسارت هایی که داشت

جدول ۳. برخی از مسابقات برگزار شده در دهه ی ۱۳۶۷ تا ۱۳۷۷

ردیف	نام مسابقه	نام کارفرما	داوران	تاریخ اعلام نتایج	برنده اول	برنده دوم	برنده سوم	نتیجه
۱	سازمان مرکزی دانشگاه اصفهان	دانشگاه اصفهان	کارشناسان مسکن و شهرسازی و میراث فرهنگی استان اصفهان	۱۳۷۰	مهندسین مشاور پلشیر	-	-	با رتبه اول قرارداد منعقد شد.
۲	فرهنگستان های جمهوری اسلامی ایران	سازمان مجری ساختمان های عمومی وزارت مسکن و شهرسازی	آقایان سید رضا هاشمی، هاشم هاشم نژاد، باقر آیت .زاده شیرازی، محمود دامنش، لطیف ابوالقاسمی، منوچهر سلیمانی پور، هادی ندیمی، بیژن فتاحی، شهاب کاتوزیان	۱۳۷۳	مهندسین مشاور نقش جهان پارس	مهندسین مشاور تجیر	مهندسین مشاور ایوان هشت بهشت	با رتبه پنجم قرارداد منعقد شد.
۳	موزه مرکز اسناد ریاست-جمهوری در رفسنجان	بخش خصوصی	آقایان داراب دبیا، بهرام فریورصدری، ایرج اعتصام	۱۳۷۳	مهندسین مشاور نقش جهان پارس	-	-	با رتبه هفتم قرارداد منعقد شد.
۴	کتابخانه ملی ایران	سازمان مجری ساختمان های عمومی وزارت مسکن و شهرسازی	آقایان سید رضا هاشمی، سید محمد بهشتی، هادی ندیمی، مهدی چمران، سراج الدین کازرونی، محمد حسن مومنی، باقر آیت .زاده شیرازی	۱۳۷۴	مهندسین مشاور پیرراز جهان پارس	مهندسین مشاور نقش جهان پارس	طرح فرهاد احمدی و همکاران، طرح کامران صفامنش و همکاران و طرح محمد ابوذری و سیدرضا شریف تهرانی به عنوان طرح های برتر و بدون رتبه بندی معرفی شدند.	با رتبه اول قرارداد منعقد شد.
۵	طراحی بدنه چهارباغ اصفهان	شهرداری اصفهان	آقایان ایرج اعتصام، باقر آیت .زاده شیرازی، هاشم هاشم نژاد، سید رضا هاشمی، سیف الهی، ناجی	۱۳۷۴	مهندسین مشاور نقش جهان پارس	-	-	قرارداد با شرکت کننده دیگری منعقد شد.

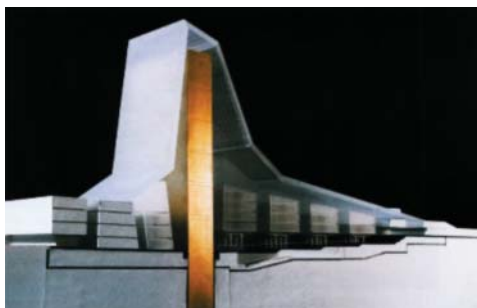
به واسطه برخی از مسائل اجتماعی و فرهنگی اجرا نشد (بانی مسعود، ۱۳۸۸، ۴۶۸). در سال ۱۳۷۴ سازمان مجری ساختمان ها و تأسیسات دولتی و عمومی وزارت مسکن و شهرسازی طی مسابقه ای توان مهندسین مشاور و افراد حقیقی را در طراحی کتابخانه ملی ایران با برنامه ی کالبدی مشخص و مساحتی حدود نود هزار متر مربع در تپه های عباس آباد به مسابقه گذاشت و نتیجه هیأت داوران چنین بود: - رتبه اول: مهندسین مشاور پیرراز (یوسف شریعت زاده و همکاران). - رتبه دوم: مهندسین مشاور نقش جهان پارس (سید هادی میرمیران). طرح فرهاد احمدی و همکاران، طرح کامران صفامنش و همکاران و طرح محمد ابوذری و سیدرضا شریف تهرانی به عنوان طرح های برتر

مسابقه ی طراحی کتابخانه ی ملی جمهوری اسلامی ایران

در این بخش از میان انبوه مسابقات این دهه، مسابقه طراحی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران مورد پژوهش قرار گرفته است. ایده ی طراحی کتابخانه ملی (با عنوان کتابخانه ملی پهلوی) به سال ۱۳۵۲ خورشیدی برمی گردد. بعد از بررسی های انجام شده در سال ۱۳۵۵ خورشیدی، مسابقه ای برگزار گردید که در همان سال به صورت مبسوط در مجله هنر و معماری شماره ۴۶-۴۵ به سال ۱۳۵۵ خورشیدی انعکاس یافت. هیأت داوران خارجی و ایرانی مسابقه در سال ۱۳۵۶، طرح ارائه شده ی گروه «فون گرکان»^۴ از کشور آلمان را به عنوان طرح منتخب برگزیدند. این طرح بعد از انقلاب

شکل ۵ و ۶ کتابخانه ملی ایران - اثر مهندسين مشاور پيرراز (مأخذ: رزاقی، ۱۳۸۳)

شکل ۷ و ۸ کتابخانه ملی ایران - مهندسين مشاور نقش جهان پارس - سيد هادی ميرميران (مأخذ: مؤسسه معماری ميرميران، ۱۳۹۱)

هیأت داوران به رغم توجه و تحسین این اثر، به دلیل توجه ناکافی به برنامه و الزامات فنی - تخصصی کتابخانه و سختی و پرهزینه بودن اجرای آن، این طرح را در رتبه دوم قرار دادند (همان، ۵۴). طرح پیشنهادی گروه طراحی مهندسين مشاور پيرراز، کليتی به هم پیوسته و تا حدودی یادآور سبک معماری مدرن است (شکل ۹ و ۱۰). چیدمان حجم اصلی ساختمان عمدتاً براساس نیاز به عملکردهای داخلی کتابخانه سامان یافته است و کليت حجم ساختمان سرد و بی روح است. ولی این نکته را نباید فراموش کرد که پروژه های

و بدون رتبه بندی معرفی شدند (غمامی، ۱۳۷۴، ۵۴). در این مسابقه با وجود اینکه کار ارائه شده توسط مهندسين مشاور پيرراز واجد ارزش های خوبی است، اما آیا می توان آن را به عنوان یک اثر پیشرو معرفی کرد؟ روابط فضایی، برنامه طرح، فضاهای مثبت و منفی و نظایر آن به خوبی تنظیم شده اند، اما از خلق یک شاهکار معماری خبری نیست (شکل ۵ و ۶). شاید انتخاب و اجرای کارمهندسين مشاور نقش جهان پارس به سرپرستی سیدهادی ميرميران اثرگذارتر از پروژه ی اجرا شده فعلی می بود (شکل ۷ و ۸).

شکل ۱۰. فضای داخلی کتابخانه ملی ایران (مأخذ: همان)

شکل ۹. بخشی از کتابخانه ملی ایران (مأخذ: رزاقی، ۱۳۸۳)

۱۳۷۸ و ایجاد گرایش‌های مختلف در دوره‌ی کارشناسی ارشد ناپیوسته (نوحی، ۱۳۸۴، ۲۸۵)، پدیده‌ای با دو جنبه است. جنبه‌ی نخست، تخصصی شدن برخی گرایش‌های معماری نظیر سازه در معماری، انرژی در ساختمان، مدیریت پروژه و ساخت، معماری منظر، مطالعات معماری و نظایر آن است. جنبه‌ی دوم این تحول، احتمال کاهش کیفیت آموزشی به واسطه کوتاه شدن طول دوره‌ی کارشناسی و راه یافتن تعدادی از دانش‌آموختگان با رشته‌های تحصیلی غیر معماری به این دوره هاست.

برآیند تحولات این دوره به گونه‌ای است که تمایل به ایجاد معماری‌های مشابه آنچه در دنیای غرب اتفاق می‌افتد بیشتر شده و طراحی به گونه‌ای که به لحاظ شکل و محتوی، به ویژه فضای معماری، در تداوم معماری گذشته ایران باشد، کم رنگ تر است. شاخص‌ترین آثار این دوره بناهایی هستند که در آنها تشابه به یکی از گرایش‌های معماری پس از مدرنیسم در غرب، بارز بوده و در یک نگاه بتوان آن را متأثر از این گرایش‌ها دانست. به عنوان نمونه طرح مهندسین مشاور نقش جهان پارس به همراه شرکت NHT و همکاران از آلمان در مسابقه طراحی مرکز آتی با مفاهیم و آثار معماری با گرایش فولدینگ، طرح مهندسین مشاور جودت و همکاران به همراه کوپ هیمبل بلاو^۲ از اتریش در مسابقه ذکر شده در بالا به آثار معماران ساختار زدایی نظیر رم کولهاس^۳، ساختمان اداری آقای مغزی اثر شامیل محمدزاده با آثار معماری گرایش‌های تک مانند بانک هنگ کنگ اثر نورمن فاستر^۴، نمونه‌هایی از این تمایل به تشابه هستند.

پردیس سینمایی پارک ملت

پردیس سینمایی پارک ملت، از جمله آثار این دوره است که نظرهای متفاوتی در مورد آن ارائه شده است. این مجموعه اثر مهندسین مشاور حرکت سیال (رضا دانشمیر و کاترین اسپریدونف^۵) می‌باشد و به سال ۱۳۸۵ عملیات اجرایی آن در ضلع جنوب غربی پارک ملت تهران در زمینی به مساحت شش هزار متر مربع آغاز گردید و به سال ۱۳۸۷ با پانزده هزار متر مربع زیربنا به بهره برداری رسید (بانی مسعود، ۱۳۸۸، ۴۴۴). این بنا با اختلاف بسیار کم نسبت به طرح سفارت ایران در بانکوک اثر مهندسین مشاور نقش جهان پارس، رتبه‌ی اول جایزه بزرگ معمار در بخش ساختمان‌های عمومی در سال ۱۳۸۷ را کسب کرد.

در این مجموعه چهار سالن نمایش (سینما)، کتاب فروشی، رستوران، مرکز علمی، گالری و فضاهای پشتیبان در حجمی سیال که بخشی از آن در زمین فرو رفته و یک قوس در مرکز حجم آن را از زمین جدا ساخته است، سازماندهی شده‌اند. از دیدگاه داوران جایزه معمار، قرار

مهمی از این دست تا حدودی ناخواسته تحت تأثیر ملاحظات برنامه‌ی کالبدی و فن‌آوری ساخته شده‌اند و باعث می‌شود طراح قدرت مانور کمتری داشته باشد (بانی مسعود، ۱۳۸۸، ۴۶۸).

با جمع بندی تحولات این دهه می‌توان به مواردی همچون: افزایش رشد کمی ساختمان سازی در قبال روند کند رشد کیفی معماری، تأثیر چشم گیر برگزاری مسابقات معماری و ایجاد تکاپو و هیجان بعد از رخوت دهه‌ی اول، افزایش رشد کمی در آموزش معماری و عدم رشد کیفی متوازن با آن، توجه به جریان‌های فکری غرب به مانند گذشته توسط بسیاری از اهل حرفه و دانشگاه اشاره نمود. در این دوران طبیعی است که توجه به فرم‌های جهانی همپای فرم‌های ایرانی باشد. بنابراین در طراحی معماری تلاش برای جهانی تر شدن در کنار گرایش به فرم‌های ایرانی و سنتی دیده می‌شود. از سوی دیگر تعداد معدودی از معماران، معناگرایی در معماری و الهام از جانمایه و درون معماری ایرانی را آرمان خود قرار داده و در این جهت کارهای ارزشمندی چون طرح میرمیران در مسابقه فرهنگستان‌های جمهوری اسلامی آفریده شد.

طراحی فرم‌های معماری در دهه‌ی سوم: ۱۳۷۷ تا ۱۳۸۷

برخی از صاحب نظران، این دهه را دهه‌ی شکوفایی معماری ایران پس از انقلاب اسلامی دانسته‌اند^۶، که این مهم به واسطه‌ی دلایلی چون پیشرفت‌های مؤثر در بعد نظری و عملی و طراحی معماری، افزایش اقبال عمومی برای سفارش کار به معماران، حساسیت بیشتر سازمان‌های متولی در بخش ساخت و ساز برای اجرای صحیح و قابل قبول، تداوم سنت برگزاری مسابقات و جوایز بزرگ معماری، برگزاری سمینارها و نشست‌های تخصصی و نظایر آنها به دست آمده است. دو رویداد در عرصه‌ی حرفه‌ای و یک تحول در فضای آموزش معماری، مهمترین تحولات این دهه را رقم زده است. برگزاری مسابقه برای طراحی پروژه‌هایی با مقیاس ملی و منطقه‌ای نظیر مسابقه‌ی طراحی ساختمان مرکزی صنعت نفت و طراحی مرکز آتی و الزام همکاری مشاوران برجسته‌ی داخلی با مشاوران خارجی، تجربه‌ای جدید را برای معماری معاصر ایران رقم زد. از سوی دیگر برگزاری جوایز بزرگ معماری با هدف نقد آثار به بهره برداری رسیده شده، امکان رقابت حرفه‌ای در محیطی واقعی را برای معماران فراهم کرد و بسیاری از استعدادهای جوان از میان این مسابقات به جامعه حرفه‌ای معرفی شدند (سپهری مقدم، ۱۳۸۶). در حوزه‌ی آموزش معماری، تغییر دوره‌ی کارشناسی ارشد پیوسته به کارشناسی معماری از سال

شکل ۱۱ و ۱۲. پردیس سینمایی پارک ملت - رضا دانشمیر و کاترین اسپریدونف

جدول ۴ تعدادی از آثار مطرح در این دهه ارائه شده است. با توجه به آنچه مطرح شد می توان چنین نتیجه گرفت که در این دهه گرایش های فرمی در طراحی معماری بیشتر به سمت جهانی شدن رفته است و نوعی تلاش برای الگوگیری از سبک های متنوع غربی در فرم های ارائه شده دیده می شود.

نتیجه گیری

با بررسی انجام شده می توان، سه گرایش عمده را در روند تحولات فرمی در طراحی معماری معاصر ایران طی سه دهه پس از انقلاب اسلامی مشاهده نمود. در دهه ی نخست به دلیل شرایط حاکم بر جامعه و نیز الگوگیری از تحولات پس از مدرن، بر استفاده از الگوهای معماری سنتی ایرانی، در پلان ها و نماها و به کارگیری مصالحی که شباهت آن با معماری گذشته را بیشتر نماید، تأکید شده است. به گونه ای که در طراحی فرم بناها، تأکید به استفاده از فرم های سنتی به صورت کپی شده به وضوح نمایان است. در دهه ی دوم تلاشی تقریباً برابر برای استفاده از فرم های ایرانی در کنار فرم های غربی و سبک های جهانی شکل گرفته است. برای الگوگیری از معماری ایرانی نیز دو گرایش تقریباً مشخص و مجزا مشاهده شده است. گرایش نخست مانند دهه اول راه تشابه ظاهر و شکل معماری با معماری سنتی را پیش گرفته است (طرح کتابخانه ملی ایران اثر مهندسین مشاور پیراز) و گرایش دوم از راه باطن و فضای معماری تلاشی در جهت القای مفاهیم و معانی معماری ایرانی را برگزیده است (طرح کتابخانه ملی ایران اثر مهندسین مشاور نقش جهان پارس). برای جهانی شدن نیز می توان به الهام گرفتن از انواع سبک های معماری پس از مدرنیسم برای طراحی آثاری چون تالار همایش ها و گردهمایی های مرکز توسعه ی صادرات ایران، اثر مهدی علیزاده، اقامتگاه سران کشورهای اسلامی، حافظیه

گرفتن بخشی از حجم ساختمان در دل زمین و کنترل ارتفاع ساختمان و قوس جداکننده بخش میانی، از زمین از مهم ترین نکات قوت این بنا بوده است (شکل ۱۱ و ۱۲). انتقادات وارد به طرح نیز شامل نحوه قرارگیری در سایت و عدم ارتباط بنا با محیط پیرامون و طبیعت به ویژه در بناهای شرقی و غربی می باشد. علاوه بر آن عدم تعلق به بوم و بستر و فرهنگ ایرانی از نکات مورد توجه هیئت داوران بوده است (کلاتری، ۱۳۸۷، ۱۱). این ساختمان در یک نگاه فرمی کشیده دارد و حجم آن یاد آور فرم های اکسپرسیونیستی است و زیبایی شناسی آن ریشه در دیدگاه مینیمالیستی دارد. ولی لزوماً خود پروژه مینیمالیست نیست. طرح پروژه از محدود طرح هایی است که در ایران اجرا شده و به زیباترین بیان ممکن سازه و فرم معماری آن در یک همگونی کامل نسبت به هم طراحی شده اند. به عبارتی دیگر معماری پروژه محصول سازه و فرم آن است. درست همین دیدگاه است که طرح پروژه را از دیدگاه مدرن، یعنی حل عملکرد و رسیدن به فرم و سازه و معماری جدا می نماید. لازم به ذکر است که این سخن نه به این معنی است که عملکرد پروژه مهم نیست و یا نسبت به سازه و فرم معماری آن از اهمیت پایین تری برخوردار است و در این که عملکرد پروژه به ملزومات برنامه ریزی کالبدی آن نیز پاسخ دهد شکی نیست. ولی سخن بر سر آن است که حل عملکرد و پاسخگویی به برنامه کالبدی هدف و نهایت اصلی پروژه نیست و همین دیدگاه و برخورد با معماری پروژه شکاف عمیق بین نسل دوم و سوم معماران معاصر ایران را از هم مشخص می نماید (بانی مسعود ۱۳۸۸، ۴۴۴-۴۴۵).

این شکاف زمانی عمیق تر می نماید که بنا به گفته یویسته گایارت^{۱۱} از کشور اسپانیا و از داوران بین المللی جایزه ی بزرگ معمار در سال ۱۳۸۷، این پروژه ای است که نمی دانم آیا ایرانی محسوب می شود یا خیر، ولی کار خیلی خوبی است. این به آن معناست که کار معماری خوب در هر جای دنیا که رخ دهد خوب است (کلاتری، ۱۳۸۷، ۱۱). در

جدول ۴. برخی از آثار دهه ی سوم پس از پیروزی انقلاب اسلامی

ردیف	نام اثر	نام طراح	سال بهره برداری	کاربری	تحت تاثیر سبک	گرایش فرمی	تصویر	منبع تصویر
۱	تالار همایش ها و گردهمایی های مرکز توسعه صادرات	مهدی علیزاده	۱۳۷۸	اداری	هایتک	مدرن		علیزاده، ۱۳۷۸
۲	کانون وکلای دادگستری	سید هادی میرمیران	۱۳۷۹	اداری	مینیمال	مدرن		مؤسسه معماری میرمیران، ۱۳۹۱
۳	ساختمان اداری آقای مغزی	شامیل محمدزاده	۱۳۷۹	اداری	هایتک	مدرن		هاشمی، ۱۳۷۹
۴	سرکنسولگری ایران در فرانکفورت	سیدهادی میرمیران	۱۳۸۳	اداری	مینیمال	بسیار مدرن		مؤسسه معماری میرمیران، ۱۳۹۱
۵	مسابقه مرکز آتی	سیدهادی میرمیران	-	اداری-تجاری-مسکونی	فولدینگ	بسیار مدرن		مؤسسه معماری میرمیران، ۱۳۹۱
۶	مسابقه مرکز آتی	مهندسين مشاور جودت و همکاران	-	اداری-تجاری-مسکونی	دیکانستراکشن	بسیار مدرن		Atisaz, 2012

با گذشت زمان، معماری معاصر ایران، در طراحی فرم معماری از تشابه شکلی به معماری سنتی ایران به تشابه شکلی به معماری غربی رسیده و به بیانی دیگر جهانی تر شده است. به این معنا که تشابه ظاهری به معماری سنتی به مرور زمان کمرنگ تر شده و این تداوم بیشتر در روح فضا و معانی و مفاهیم پی گرفته شده است تا در جسم و کالبد بنا و به جای آن الگوبرداری از معماری

اثر حسین شیخ زین الدین و مجید زندیه و مجتمع فرهنگی دزفول اثر فرهاد احمدی اشاره کرد در دهه سوم و با حضور معماران نسل پس از انقلاب که بیشتر از جریان های فکری روز جهان غرب متأثر بوده اند، شباهت میان آثار این دهه با آثار معماری در نقاط مختلف دنیا به ویژه غرب بیشتر شده و آثار برتر معماری ایرانی تا حدود زیادی منطبق بر سبک های رایج جهانی طراحی شده اند و

شده به مناسبت روز بزرگداشت مقام معمار، پنجم اردیبهشت ماه هشتاد و هشت، خانه هنرمندان ایران، تهران (منتشر نشده).

۳. اعتصام، ایرج، هادی میرمیران، حمید میرمیران و فریده صائبی، (۱۳۸۹)، معماری معاصر ایران ۷۵ سال تجربه بناهای عمومی، انتشارات شرکت طرح و نشر پیام سیما، تهران.

۴. بانی مسعود، امیر، (۱۳۸۸)، معماری معاصر ایران، نشر هنر معماری قرن، تهران.

۵. بسکی، سهیلا، (۱۳۷۹)، دیداری دیگر با کامران دیبا، مجله معمار، مؤسسه معمارنشر، تهران، شماره ۱۰، ۱۹-۸.

۶. تاجداری، کریم، (۱۳۷۰)، ایران پس از جنگ، با همکاری مرکز مطالعات استراتژیک وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح، انتشارات مقاومت، تهران.

۷. تقوایی، ویدا، (۱۳۷۹)، از چیستی تا تعریف معماری، مجله هویت شهر، سال پنجم، دانشکده هنر و معماری واحد علوم و تحقیقات، تهران، شماره ۷، ۸۶-۷۵.

۸. جعفریان، محمد ابراهیم، (۱۳۷۱)، هشت سال ایستادگی، مجموعه مقالات سالروز فتح خرمشهر، مرکز حفظ آثار و نشر ارزش های دفاع مقدس، تهران.

۹. جنکر، چارلز، (۱۳۷۶)، پست مدرنیسم چیست؟، ترجمه فرهاد مرتضایی، انتشارات مردنیز، گناباد.

۱۰. رزاقی، یدالله، (۱۳۸۳)، کتابخانه ملی ایران، مهندسان مشاور پیراز، مجله معمار، شماره ۲۹، مؤسسه معمار نشر، ۳۱-۱۸.

۱۱. سالاری، محمد، (۱۳۸۹)، نقدی بر رشد و توسعه شهر تهران در دهه ی هفتاد، مجموعه مقالات کنفرانس تخصصی مدیریت شهرسازانه با حمایت وزارت مسکن و شهرسازی، انتشارات یادآوران، تهران.

۱۲. سپهری مقدم، منصور، (۱۳۸۶)، معماری معاصر (نظریه ها و مکاتب)، مباحث درس دوره دکتری تخصصی معماری دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات، تهران (منتشر نشده).

۱۳. علیزاده، مهدی، (۱۳۷۸)، نمایشگاه و تالارهای همایش مرکز توسعه ی صادرات، مجله معمار، مؤسسه معمار نشر، تهران، شماره ۲۶، ۳۱-۶.

۱۴. غمامی، مجید، (۱۳۷۴)، مسابقه طرحی از کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، مجله آبادی، شماره ۱۷ (دوره قدیم)، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران.

۱۵. کلانتری، صنم، (۱۳۸۷)، جایزه معمار ۸۷، مجله معمار، مؤسسه معمار نشر، تهران، شماره ۵۲، ۱۲-۵.

۱۶. محمدپور میلانی، اسد، (۱۳۶۰)، تحمیل جنگ، مانعی بر صدور انقلاب، کیهان سال ۱۳۵۹، مؤسسه کیهان، تهران.

۱۷. مؤسسه معماری میرمیران، (۱۳۹۱)، طرح موزه مرکز اسناد جمهوری

روز جهان در طراحی فرمی به شکل پرننگ تری مورد توجه قرار گرفته است.

پی نوشت ها

۱. سالنامه ی مرکز آمار ایران، سال ۱۳۷۵.

۲. بر اساس آمار رسمی بنیاد شهید انقلاب اسلامی تعداد شهدای جنگ تحمیلی عراق علیه ایران حدود دویست و بیست و شش هزار نفر بوده است. بر اساس شواهد موجود نیز کثرت شهدا به حدی بوده است که نام بیشتر کوچه ها و معابر در شهرها و روستاها به نام شهدا مزین است.

3.VVon Gerkan

۴. ایرج اعتصام، سید هادی میرمیران، سید رضا هاشمی، ایرج کلانتری، حسین شیخ زین الدین، علی اکبر صارمی و چند تن از معماران مطرح ایرانی در اظهارنظرهایی با عدم ابراز رضایت از وضعیت این دهه، آن را پایانی بر دوران گذار معماری معاصر ایران دانسته اند. برای اطلاع بیشتر رک به آرشیو سخنرانی های خانه ی هنرمندان ایران.

۵. براساس آیین نامه جدید آزمون کارشناسی ارشد رشته های غیر پزشکی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری مصوب سال ۱۳۸۸، عدم تطابق رشته داوطلب در مقطع کارشناسی با کارشناسی ارشد بلامانع است. با توجه به این مصوبه، دانش آموختگان رشته های مختلف می توانند در آزمون دوره ی کارشناسی ارشد معماری شرکت کرده و پس از قبولی در آزمون کتبی، براساس احراز توانمندی ها در آزمون عملی که توسط دانشکده ها برگزار می شود، به این دوره ها راه یابند.

6. Coop Himmelblau

7.Norman Foster

8.Rem Koolhaass

9.Catherine Spiridonoff

10.Vicente Gayart

فهرست مراجع

۱. اعتصام، ایرج، (۱۳۸۶)، معماری معاصر ایران، مباحث درس معماری معاصر ایران، دوره دکتری تخصصی معماری، دانشکده هنر و معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات، تهران (منتشر نشده).

۲. اعتصام، ایرج، (۱۳۸۸)، نقدی بر معماری معاصر ایران، سخنرانی برگزار

- رفسنجان-رفسنجان-۱۹۹۴، (www.mirmiran-arch, Jan, 2012, 12)
۱۸. مهدوی نژاد، محمد جواد، (۱۳۸۹)، هویت معماری، تبیین معنای هویت در دوره های پیشا مدرن و فرامدرن، مجله هویت شهر، دانشکده هنر و معماری واحد علوم و تحقیقات، تهران، شماره ۷، سال پنجم، ۸۶-۷۵.
۱۹. ندیمی، حمید، (۱۳۷۵)، آموزش معماری دیروز و امروز، فصلنامه پژوهش و برنامه ریزی در آموزش عالی، تهران، شماره ۱ و ۲، سال چهارم.
۲۰. نوحی، حمید، (۱۳۸۴)، بازخوانی شیوه و فضای آموزشی معماری ایران از منظر نظام کارگاهی (ارایه ی یک نظریه برای دوره کارشناسی)، مجموعه مقالات دومین همایش آموزش معماری بررسی چالش ها، جستجوی راهکارها، نشر نگاه امروز، تهران.
۲۱. هاشمی، سیدرضا، (۱۳۷۹)، اخلاق حرفه ای، مجله معمار، مؤسسه معمار نشر، تهران، شماره ۱۱، ۱۰۲.
۲۲. هاشمی، سیدرضا، (الف ۱۳۸۰)، دهه ی هفتاد و طلیعه ی دور تازه ی معماری، مجله معمار، شماره ۱۴، مؤسسه معمار نشر، تهران.
۲۳. هاشمی، سیدرضا، (ب ۱۳۸۰)، معمار، جامعه، ارزش ها، مجله معمار، شماره ۱۵، مؤسسه معمار نشر، تهران.
24. Atisaz, (2012) Retrieved from <http://www.atisaz.org> (Visited on 2012,08,Jan)